

JOURNAL OF TURKISH STUDIES
TÜRKÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI
VOLUME 30/III
2006

Edited by
Şinasi Tekin • Gönül Alpay Tekin

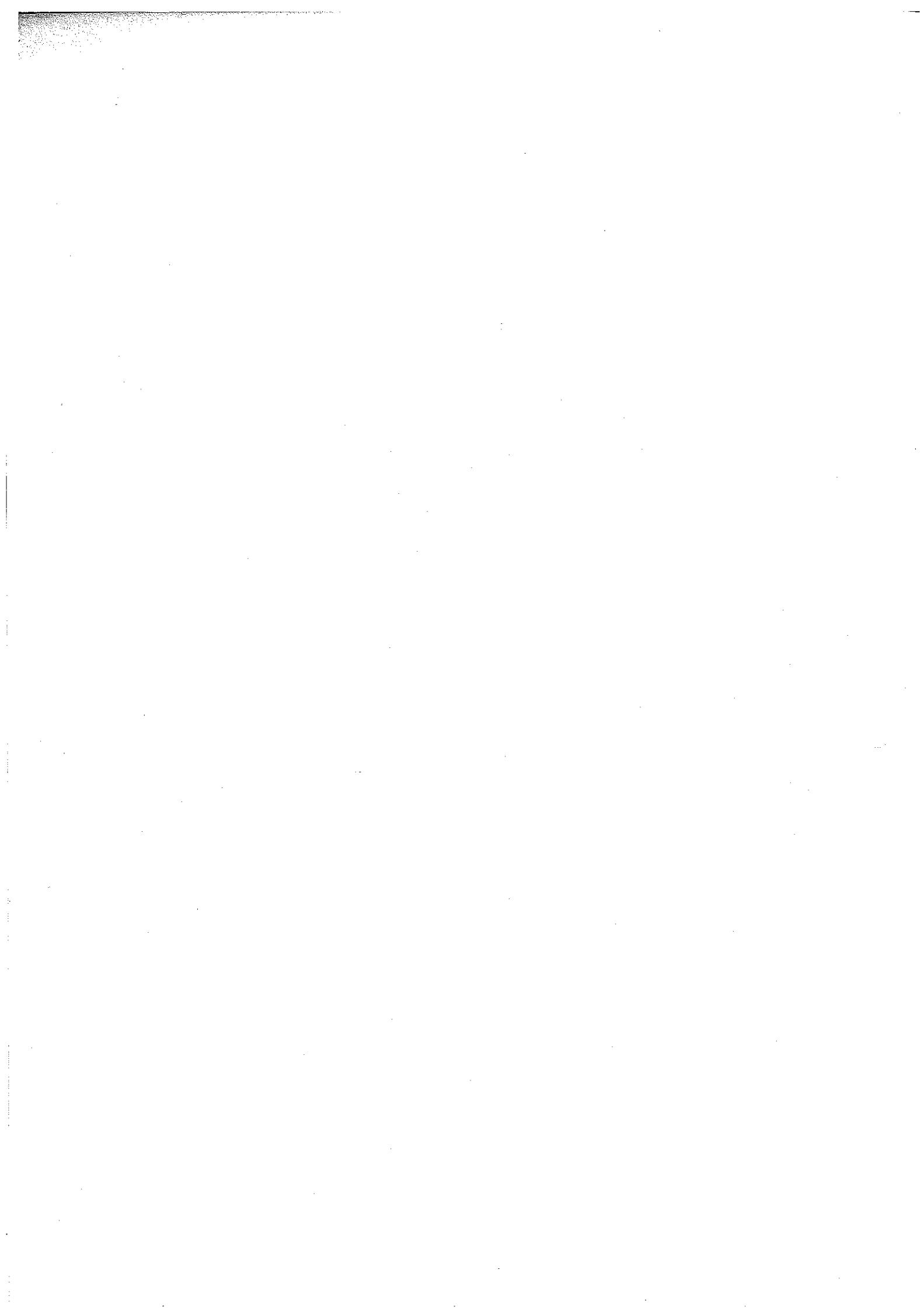
FESTSCHRIFT IN HONOR OF
ORHAN OKAY
III

Guest Editor
Nâzım H. POLAT

Editorial Board - Tahrir Heyeti
Selim S. KURU • Günay KUT • Gönül A. TEKİN • Şinasi TEKİN

Yardımcı Yazı Kurulu - Consulting Editors
N. AÇIKGÖZ muğla E. BIRNBAUM toronto M. CANPOLAT ankara R. DANKOFF şikago
C. DİLÇİN ankara G. DOERFER göttingen P. FADOR budapeşte H. İNALCIK ankara
C. KAFADAR harvard C. KURNAZ ankara A. T. KUT istanbul G. KUT boğaziçi/istanbul
G. NECİPOĞLU harvard Z. ÖNLER mersin K. RÖHRBORN göttingen S. SHAW los angeles
W. THACKSTON, Jr. harvard T. TEKİN istanbul S. TEZCAN bamberg Z TOSKA
boğaziçi/istanbul E. TRYJARSKI varşova P. ZIEME berlin

Cover design and background • Kapak düzeni
by Sinan AKTAŞ
Tughra, Mehemed II (1481)
‘Âşıkl Pâşa : Garib-Nâme (İ. Koyunoğlu Ktp., Konya)

JOURNAL OF TURKISH STUDIES

TÜRKÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI

VOLUME 30/III

2006

Edited by

Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin

FESTSCHRIFT IN HONOR OF

ORHAN OKAY

III

Guest Editor

Nâzım H. POLAT

Published at the Department of Near Eastern Languages and Civilizations

Harvard University

2006

JOURNAL OF TURKISH STUDIES

TÜRKLUK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI

VOLUME 30/III

2006

Yayınlayanlar

Şinasi Tekin • Gönül Alpay Tekin

**ORHAN OKAY
ARMAĞANI**

III

Yayına Hazırlayan

Nâzım H. POLAT

Harvard Üniversitesi Yakındogu Dilleri ve Medeniyetleri

Bölümünde yayınlanmıştır

2006

Copyright © 2006 by the editors
All rights reserved

Bütün telif hakları yayınlayanlara aittir

2006 Copyright of this edition remains with the Series Editors of the Journal of Turkish Studies. The Series Editors retain the right to make the final selection of articles to appear in a volume of the journal, in accordance with the principles and aims of the journal.

2006 Copyright of individual contributions remain with the respective authors. The contents and translations of articles are the responsibility of the respective authors.

Managing Editor of

JOURNAL OF TURKISH STUDIES

Günay KUT

Composer of the JOURNAL OF TURKISH STUDIES

Yücel DAĞLI

Library of Congress Catalog Card Number 70-131003

ISSN: 0743-0019

Articles appearing in this Journal are abstracted and indexed in
HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA:
HISTORY AND LIFE

Cover design and background

Tughra, Mehemed II (1481)

‘Aşık Pâşa : Garîb-Nâme (İ. Koyunoğlu Ktp., Konya)

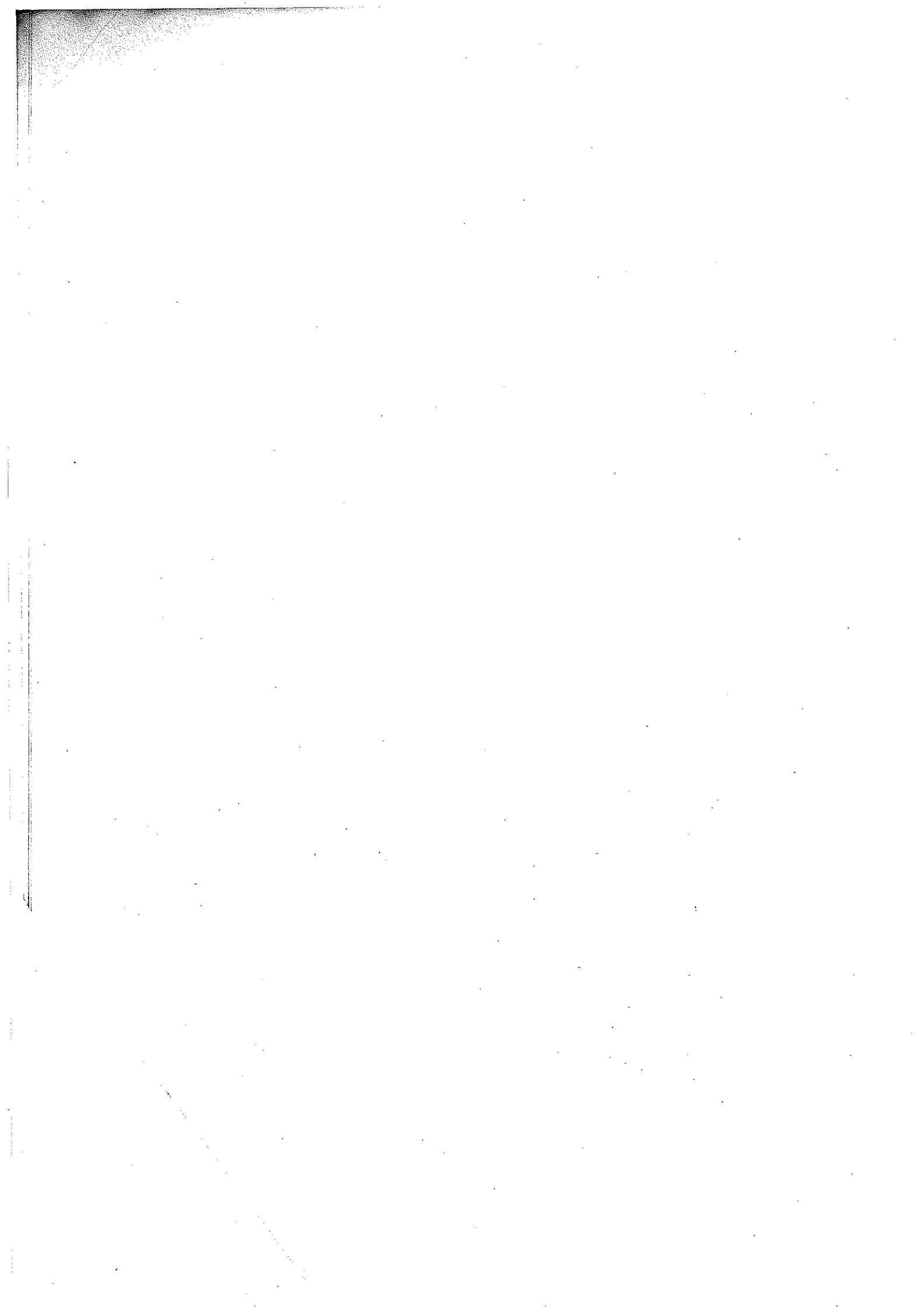
İÇİNDEKİLER • CONTENTS

TÜRKÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI 30/III (2006)
JOURNAL OF TURKISH STUDIES 30/III (2006)

ORHAN OKAY ARMAĞANI - III

FESTSCHRIFT IN HONOR OF ORHAN OKAY - III

- Salih ÖZKAN, Millî Mücadele Yıllarında, Amerika'da Türk Yardım Komisyonu (1-6)
- İskender PALA, Yahya Kemal Klasik Edebiyat Sanatlarına Ne Kadar Ya(t)kındır? (7-16)
- Nâzım H. POLAT, Türk Çiçek Edebiyatından Bir Demet: Urfalı Udmî Efendi ve
Şükûfenâme'si (17-70)
- Nuri SAĞLAM, Faruk Nafiz'in Şiirlerinde Anadolu ve Anadolu İnsanı (71-88)
Anatolia And Anatolian People in The Poems of Faruk Nafiz (89-107)
- Mahmut SARIKAYA, Türkçede Makyaj Malzemesi Adlandırması ve *allik~enlik* Kelimesi
Üzerine (109-118)
- Fatin SEZGİN, Türkçe'de Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu : Yabancılaşan
Türkçe (119-145)
Density of Western Loan-Words in Turkish (147-174)
- Serkan ŞEN, Yollug Tığın Ne Kadar Unutkandı? (175-180)
- Münevver TEKCAN, Türkçe Metinlerin Gramer Dizinini Oluşturma (181-194)
Grammatical Index Generation For Turkish Texts (195-208)
- Gönül TEKİN, Anka ve Güneş (209-236)
- Mehmet TEKİN, Toplumsal Yozlaşmanın Romanı: Yüz 1981 (237-244)
- Ahmet TETİK, Rusya'da Şubat 1917 İhtilalinden Sonra Peşte Başşehbenderi
Ahmet Hikmet'ten Sadrazam Talat Paşa'ya Mahrem Mütalaa (245-256)
- Hayriye TOPÇUOĞLU, Cumhuriyet Döneminin Tanınmış Şair ve Yazarlarının Çocuklar İçin
Yazdığı Kitaplarda Oncelikler, Anlatım ve Yapı (257-278)
- Zikri TURAN, Türkçede Basit / Birleşik Çekim Ayırımıyla Sembolleşen Fiil Çekiminin
Problemleri (279-292)
- Abdullah UÇMAN, "Nefesler Ðinledik Sâz-ı Rızâ'dan" (293-311)

TÜRKÇEDE MAKYAJ MALZEMESİ ADLANDIRMASI VE ALLIK~ENLİK KELİMESİ ÜZERİNE

Mahmut SARIKAYA*

Türkçede makyaj ve ıtriyat malzemeleri adlandırmasının ilk örneklerine Divanü Lügat-it Türk'te rastlıyoruz: makyaj malzemesi olarak **englilik** "kadınların yanaklarına sürdükleri allık"¹; ıtriyattan olarak **yıpar/yıpar** "misk"².

Memlûk devri Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde bahsedilen ıtriyat ve makyaj malzemeleri çeşidi daha fazladır. Örnek olarak Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mügâlî³ adlı sözlükte "Kadınların giysileri ve takıları" başlığı altında ilgili şu kelimeler vardır: **eñlik** "kadınların yüzlerine sürdükleri allık. Bir de bitkiden yapılan vardır ki ona da **kerti**⁴ **eñlik** denilir."; **kerşen** "alliktan önce kadınların yüzlerine sürdükleri yağ."; **sürme** "sürme"; **sürmelik** "sürmelik"; **közgü** "ayna"; **abak** "koku kutusu. **qabarçuq**⁵ da denir."; **yıpar** "misk".

Bugün Türkiye Türkleri dışında 'allık' kelimesini kullanan bir başka Türk topluluğu yoktur. Azerbaycan Türkçesi halk ağzında 'allık' kelimesi yerine 'eñlik' kelimesi kullanılır. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde bir 'okşama'da şöyle geçer:

*Gizim sene nişan gelir
Eñliyinen kirşan gelir*

Bu okşamada geçen **eñlik** kelimesi **allık** anlamında, **kirşan** kelimesi ise, **pudra** anlamındadır.⁶ Kızını seven, ona okşama diyen ebeveyn, ona nişan getirilmekte olduğunu, getirilen hediye arasında **eñlik** ve **kirşan** gibi makyaj malzemelerinin de bulunduğu söylemektedir. **Enlik** ve **kirşan** kelimeleri bir arada kullanıldığından makyaj malzemelerinin

* G. Ü. Kirşehir Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Bk. *Divanü Lügat-it Türk Dizini*, TDK yay., Ankara 1972, s. 38

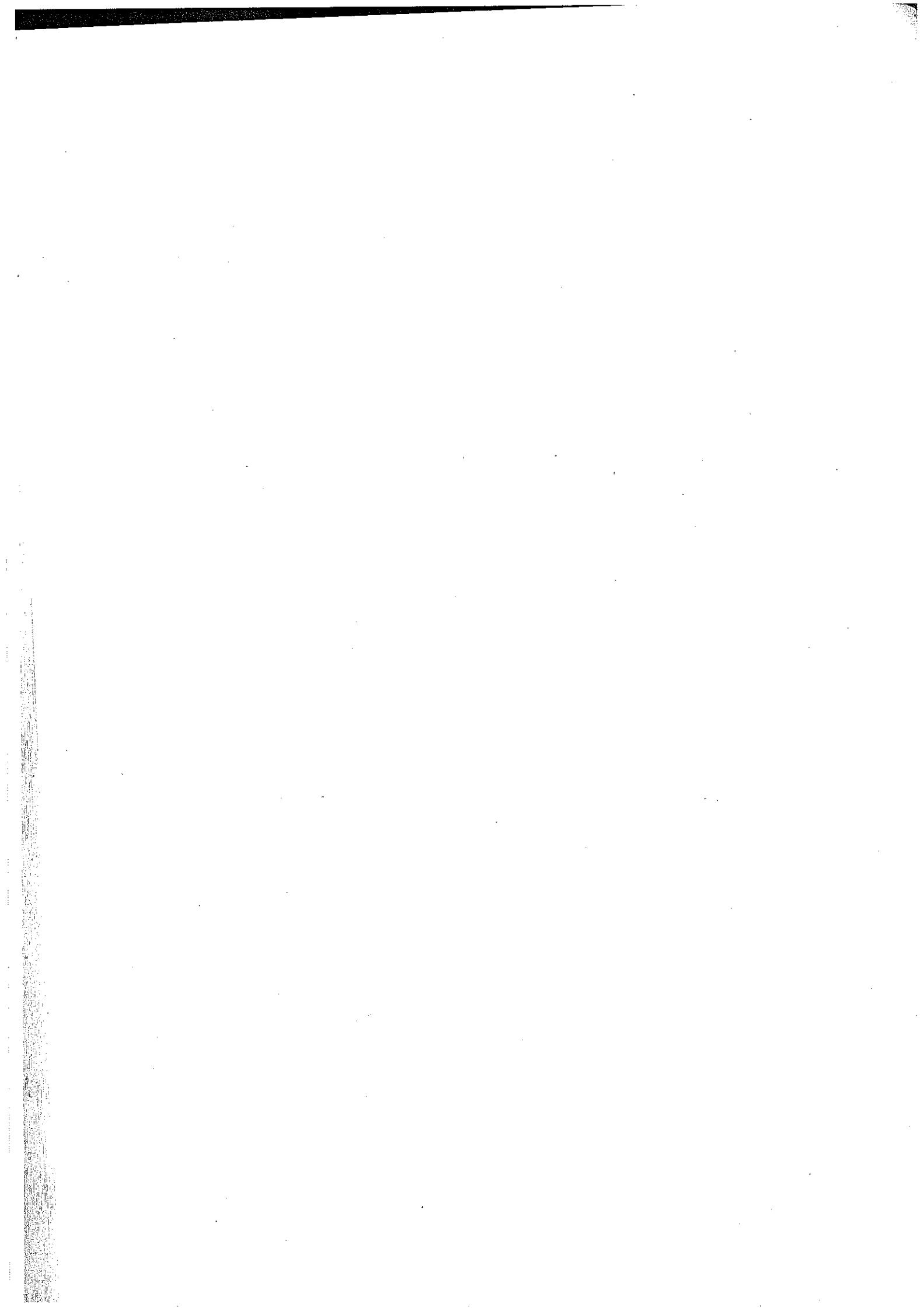
2 Bk. *Divanü Lügat-it Türk Dizini*, C. IV, TDK yay., Ankara 1972, S. 151-152

3 *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mügâlî*, Haz.: Recep TOPARLI, Sadi ÇÖGENLİ, Nevzat H. YANIK, TDK yay., Ankara 2000, s. 24.

4 Aynı sözlükte *Kerti*: "doğru, gerçek"; günümüz Azerbaycan Türkçesinde ise "bayat, bayatlaşmış" demektir.

5 Bu incelemede, A. Bican ERCİLASFUN'un teklifi doğrultusunda ("Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri" Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, TDK yay., Ankara, 1999, s. 41-61.) alışılmış transkripsiyon harfleri yanında *hırlıltı h* için *x*, *kalın k*, *art damak k'sı* için *q* harfleri kullanılmıştır.

6 Seyfettin ALTAYLI, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, MEB yay., İstanbul, 1994'te: *Enlik* is. 1- Kadınların makyaj yaparken yanaklarına sürdükleri allık. 2 -Kökü koyu kırmızı bir bitki (s. 380). *Kirşan* is. Kadınların makyaj malzemesi olarak kullandıkları pudra (772).

tümünü ifade eder.⁷ Nitekim bu kelime Çıldır'da *engli*, İğdır'da *enniyh* şeklinde olup, her ikisi de “1. Ruj, 2. Allık” anlamında kullanılmaktadır.⁸

Kars'ta bu kelime aynı zamanda bir bitkinin adı olup *enliyh* ya da *eñliyh* şeklinde söylenir. Özegen/gövdesiyle birlikte boyu 30-50 cm, çiçeği eflatuna çalar kırmızı renklidir. Koç katımı sırasında çobanlar kökünü çıkararak koçların boynuz diplerini ve sırtını bununla boyarlar. İplik boyamada kırmızı ve sarının değişik tonlarını elde etmek için *enlik kökü* kullanıldığı da bilinir.

Bu tespitler, kelimenin iki anlama geldiğini gösteriyor: 1. bir bitki adı; 2. makyaj malzemesi olarak kullanılan allık.

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nde *enlik* kelimesinin ikinci anlamı “yaprakları sık ve sert tüylerle kaplı, kazık köklü, kökünün özellikle kabuğu koyu kırmızı boyalı maddesi içeren bir bitki”⁹ olup, Anadolu'da yaygın bir şekilde yetişen yabani bir bitkidir. Yaz aylarında kalın bir ‘gövde/özek’ verir; eflatuna çalar kırmızı renkli bir çiçek açar. Özegen, kabuğu soyularak yendiği için Mucur yöresinde bu bitkiye ‘soymak’ ya da ‘soymuk’ denir.

Bu bitkinin yaygın adlarından biri de ‘*havacıya*’dır.¹⁰ Baytop'un sözlüğünde geçen ‘*Tosbağa otu*’ adlandırmasının anlamında ise, farklı olarak bitkinin 30-50 cm boyunda olduğu, beyaz ve sarı çiçekli olduğu, eş anamlarının *Güvegüve*, *Kurbağa otu*, *Tosbağı otu*, *Tosba otu*, *Tosgaba otu* olduğu belirtilmiştir. Buradaki bilgilerden, söz konusu bitkinin Anadolu'nun değişik yörelerinde telaffuz farklarıyla *enlik* olarak adlandırıldığı da anlaşılmaktadır.¹¹

Derleme Sözlüğü'nde kelimenin her iki anlamı kullanılmaktadır: *enlik I* “Boyacılıkta kullanılan bir çeşit ot” (-Çr.; Gürün -Sv.); *enlik II* “Yüze sürülen kırmızı boyalı” (-Gaz.).¹²

Güney Azerbaycan'ın ünlü şairi Şehriyar, “Sehendim” şiirinde *enlik* ve *kirşan* kelimeleri bir arada ve “allık ve pudra” anlamında kullanır:

“Ne gelinler ki ne *enlik* üze sürterle, ne *kirşan*

Yaxa, ne tülki, ne dovşan!”¹³

Kerkük Türkçesi'nde de *enlik* ve *kirşan* kelimeleri bir arada ve “allık ve pudra” anlamında kullanılır:

7 Seyfettin ALTAYLI, age. *Enlikli-kirşanlı* sif. Makyaj yapmış, makyajlı.

8 Bk. Ömer Asım AKSOY yönetimi altında Hz. Güneş BAYRAKTAROĞLU, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Bundan sonra kısaca “Derleme Sözlüğü” denenecektir), V. C, TDK yay., Ankara, 1972, s. 1756, 1759..

9 Seyfettin ALTAYLI, age., s.380.

10 Turhan BAYTOP, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDK yay. Ankara, 1997, s.131'de: HAVACIVA - *Alkanna Linctoria* (L) Taush (Boraginaceae). 10-30 cm yükseklikte, çok yıllık, tüylü, mavi çiçekli, kırmızı köklü otsu bir bitkidir. Kökleri kırmızı renkli, boyar madde olarak kullanılır. Bk. *Tosbağa otu*. Eş anl. Eğlik, Eğnik, Enlik, Hevecive, Kızıl enik, Tüylü boyalı, Yerineği. Arnebia densiflora (Nordm.) Ledeb.- Eğnik (Sivas). Kırmızı kök. Sık tüylü, sarı çiçekli ve çok yıllık bir bitkidir. Kökleri boyar madde olarak kullanılır (Gürün-Sivas).

11 Turhan BAYTOP, a.g.e., s. 269.

12 Bk. *Derleme Sözlüğü* V., s. 1759 Sözlükte bu kelime ayrıca *ernik* “kadınların kullandıkları allık” (-Ezm.); *emlik* “sarı çiçek açan, kökünde kırmızı boyası olan bir çeşit ot (Gürün -Sv.); *ellik* “Geniş ve kalın yapraklı, sarı renkli, üzeri tüylü ve kabarık damarlı, ilkbaharda görültüp, yazın kaybolan bir bitki (Hırka, Tavas -Dz.) biçimlerinde de geçmektedir.

13 bk. Seyyid Mehemed Hüseyin ŞEHİRİYÂR, Külliyyât-ı Dîvân-ı Şehriyâr (Türkî), İntisarat-ı Zerîn-İntisarat-ı Nigâh, Tebriz, 1373, s. 76.

*Altun hicil ayaklarda süzülür
Evlik kirşan bolca yüze sürüllür
Ayreti saç başta çabuk büzülüür
Toy eglence helheleden ne haber¹⁴*

Buradan kelimenin ilk ünsüzünün aslında *ñ* olduğu çıkarılabilir. Zaten Kars yöresinde de kelime *eñliyh* şeklindedir. Anlaşılacağı üzere, Kerkük Türkçesinde yaygın olarak görülen *ñ>v* değişmesi bu kelimedede de gerçekleşmiş ve kelime *evlik* olmuştur. Kelime, *allik* anlamıyla Kerkük'ten *evlik* şeklinde derlenerek Derleme Sözlüğü'ne de girmiştir.¹⁵ Bu kelimeler, Kerkük Türkçesi Sözlüğü'nde, *évlik* ve *évlik kirşan* şeklinde ve Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'ndeki anımlarına uygun olarak kullanılmıştır.¹⁶

Yukarıdaki kullanılışlarından anlaşılacağı üzere *eñlik* kelimesi Azerbaycan, Kerkük ve Türkiye Türkçesi halk ağızlarında hem “boyacılıkta kullanılan bir çeşit bitki”, hem de “yüze sürülen kırmızı boya, allık” anlamını ifade ediyor.

‘allık’ kelimesi ‘al’ rengiyle ilgili olarak düşünüldüğünden olsa gerek, bunun ‘enlik’ kelimesiyle ilgili olabileceğine ihtimal verilmemiştir. En azından, bu ilgiyi kuran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Hasan Eren ile Sevan Nişanyan sözlüklerinde *allik* kelimesine de *eñlik* kelimesine de yer vermemişler,¹⁷ İsmet Zeki Eyuboğlu *allik* kelimesini *al / kızıl* rengiyle ilgili olarak açıklamış üstelik kelimenin anlamını düzgünle karıştırmıştır: ALLIK, tr. Al (kızıl)dan al-lik / allik “kadınların yüzlerine sürdükleri düzgün”, al olma durumu (kızılık). demiş, kelimenin *eñlikle* ilgisini kurmadığı gibi *eñlik* kelimesini ayrıca da açıklamamıştır.¹⁸

Tietze ise söz konusu ettiğimiz makyaj malzemesinin adı olarak *alliktan* söz etmemiş, *enlik* kelimesinin kaynaklarda geçen anlamını tespit etmiş, fakat yine *allik*'la ilgisini kurmadır: *enlik* ‘boyacılıkta kullanılan bir çeşit ot; yüze sürülen kırmızı boya’.¹⁹

Bu bakımdan düşünülürse *al*: kırmızı, al renk; -*lik* ise, isimden isim yapma ekidir. O zaman kelime “al renk elde etmek için kullanılan bitki ya da madde” anlamına gelir. Oysa -*lik* eki Eski Doğu Türkçesinde, Kazakça ya da Uygurca'da olduğu gibi, eski dönemlerin bir hatırlası olarak *-li*, *-li* / *-lu*, *-lü* fonksiyonunda da kullanılmış olabilir. Bu durumda ise “içinde al rengi bulunduran madde, alı olan, allı” anlamına gelir; *eñ* kelimesini “yanak” anlamında kullanılmış olarak kabul edersek *eñlik*, “yanaklı” anlamına gelir. Nitekim KB'de kelime bu anlamda kullanılmıştır:

Neçe qızğu englik yüzü suvluğ er

Tişilerde ötri özi boldı yir.²⁰

“Nice *al yanaklı* ve yüzü sıhhate pırıl-pırıl parlayan erkekler,

14 Ekrem PAMUKÇU, “Kerekük’tümden ne haber?”-Şiir, *Kardaşlık Dergisi* (İstanbul), Ocak-Mart 2003, s., 44-46.

15 Bk. Derleme Sözlüğü V., (E-F), s., 1811

16 Habib HÜRMÜZLÜ, *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* (Kerkük Vakfı yay., İstanbul, 2003 s., 149)'nde: *évlik* eskiden kadınların süs malzemesi olarak yanağa sürdükleri bir çeşit kırmızı renk pudra, allık; *évlik kirşan* eskiden kullanılan makyaj malzemeleri.

17 Hasan EREN, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999; Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 2. bas. Adam yay., yer ve tarih yok.

18 İsmet Zeki EYÜBOĞLU, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2. baskı, Sosyal yay., İstanbul, 1991, s.26.

19 Andreas TIETZE, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Simurg yay. İstanbul-Wien, 2002, s. 726.

20 Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bılıg I METİN*, 2. baskı, TDK yay., Ankara, 1979, s. 454, 4524. beyit.

kadınlar yüzünden, toprak olup-gitmişlerdir.”²¹

Enlik kelimesi, günümüz Türk lehçe ve şivelerinin bazlarında da yukarıdaki ikinci anlamıyla bir makyaj malzemesinin adı olarak kullanılmaktadır; Kelimenin Kırgız Türkçe-sindeki anlamı da, atasözlerine kadar girmiş olması da, içinde geçtiği atasözü de ilginçtir:

endik, allık: kadınların yanaklarına sürdükleri al, düzgün; **endik-upa**: allık ve ak düzgün; kosmatik ilâçların topu; *eri siybös katinşa endik-upa ne payda?* ats.: kocası sevmiyen kadına allık-aklıktan ne fayda?²²

Kelimede önce *-nl->-nn-* benzeşmesi, daha sonra *-nn->-nd-* aykırılaşması olmuştur: enlik> ennik> endik.

Tarama Sözlüğü’nde, değişik kaynaklarda - XVI. yüzyılda düzenlenmiş özellikle Farsça- dan Türkçeye sözlüklerde - hem “boyacılıkta kullanılan bir çeşit bitki”, hem de “yüze sürülen kırmızı boya, allık” anlamına gelen Farsça kelimelerin karşılıkları olarak ısrarla *eñlik* kelimesinin verildiği tespit edilmiştir:

Şencar [Fa.]: eñlik dedikleri ot ki kan gibi kökü kızıl olur, mumcular ve helvacılar anı isti’mâl ederler. (Deş. XVI. 115-1)²³

Ğancar [Fa.]: Eñlik dedikleri ot ki kökünü taze iken avratlar yüzlerine sürerler kızartmak içün... (Deş. XVI. 116-2)

Xuncide [Fa.]: Anzarot ve eñlik dedikleri kırmızı renktir. (Ni’meti. XVI. 105-2)

Rûyin [Fa.]: Kızıl boya ve eñlik. (Ni’meti. XVI. 348)

Ğancar [Fa.]: Eñlik dedikleri ot ki kökünü taze iken Kürt avratları yüzlerine sürterler, kızardur. [Caf. XVI. 109-2)

Xuncüde [Fa.]: ... Ve eñlik ki mumun götür anınlâ kızardurlar. Türkistan’dâ gülgûneye dahi eñlik derler. . [Caf. XVI. 54-1)

Xûn-ı siyavuşan [Fa.]: Eñlik ve iki kardeş kanı. [Caf. XVI. 55-1)

Gaze: [Fa.]: Eñlik. (Şamil XVI. 236)

El-xumre [Ar.]: düzgün dedikleri şeydir ki yüz levnini güzel eder, ana eñlik ve kırmızı nesneye kızılca derler. (Kdeb. XVIII. 550-2).²⁴

Bu bilgilerden eñlik'in bir bitki olduğu, kırmızı renkli boyar madde içerdiği, özellikle kökünün taze iken kadınlar tarafından makyaj malzemesi olarak kullanıldığı, hatta yanağa allık olarak sürüldüğü anlaşılmaktadır. Yalnız XVIII. yüzyıla ait bir kaynakta Arapça El-xumre'ye verilen anlamla ilgili olarak eñlik ile düzgün kelimelerinin anlamı karıştırılmıştır.

21 Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, Çeviri, 4. baskı, TDK yay., Ankara, 1998, s. 327, 4524. beyit.

22 K. K. YUDAHİN, *Kırgız Sözlüğü*, çev., Abdullah TAYMAS, TDK yay., Ankara, 1988, s. 331.

23 Sözlüklerden yapılan alıntılar kendi yazımlarıyla alındı. Buradaki kısaltmalar için de *Tarama Sözlüğü*'ne bakınız.

24 Ömer Asım AKSOY-Dehri DİLÇİN, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III*, TDK, Ankara, 1967, s. 1474.

Burada akla bir soru gelmektedir: Acaba bu kelime öncelikle söz konusu bitkinin mi, yoksa makyaj malzemesi olan “allık”ın mı adıydı? Orta Türkçe dönemi ve daha öncesinde bu kelimenin söz konusu bitkinin adı olarak kullanıldığını tespit edemedik.

Orta Türkçe dönemine ait iki eserde eñlik kelimesi makyaj malzemesi olan allık anlamında kullanılmıştır. Bunlardan Rabgüzî, Harezm Türkçesinin önemli eserlerinden olan Kisâsü'l Enbiyâ'sında “Nevruz” eyyâmını tasvir eden gazel tarzı bir söyleyişinde, ilkbaharda dağların süslenmesini bir güzelin süslenmesine benzeterek “Kirşen”in kar beyazı, eñlik’in kan rengi kırmızı olduğunu ve süret'e yakıldığı ifade eder:

“Örlese bulutları külçirer bâğ u bustân
Tal yiğâçlar yéñ salışur oynayur teg bay qızı
Kirşeni qar qanı eñlik yaqsa tağlar sûreti
Tonluqi tañsuq yiğardin Rûm Xitay atlas Çuzi²⁵

Yine Orta Türkçe dönemine ait Memlûk Kıpçak sahasından bir eser olan Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî adlı sözlükte bu kelime *eñlik* şeklinde ve “kadınların yüzlerine sürdürükleri allık. Bir de bitkiden yapılan vardır ki ona da *kerti eñlik* denilir.” anlamı verilerek gösterilmektedir.²⁶

Bütün bu kullanışlar, eñlik kelimesinin asıl ve öncelikli anlamının “kadınların yüzlerine sürdürükleri allık” olduğunu, kendisinden eñlik elde edildiği ya da eñlik olarak kullanıldığı için, bu adın yukarıda tanıttığımız bitkiye de geçtiğini göstermektedir. Andreas Tietze'nin, bunun tersine, -lik ekinin “hayvan ve bitki ismi yapmada kullanılan”²⁷ bir ek olduğunu belirtmesine bakarak bu kelimenin öncelikle bitkinin adı olduğunu söylemek güçtür.

Gelelim *eñ* ya da *eñg* nedir ki -lik eki onu allık anlamına gelen maddenin adı yapsın, sorusunun cevabına:

Erzurumlu Kadı Darîr *eñ* kelimesini “yüz, çehre, yanak” anlamında kullanmış.²⁸

XV. yüzyıl Çağatay Edebiyatının önemli şairlerinden olan Harezmî Hâfız, *eñ* kelimesini “yanak” anlamında ve şöyle kullanmış:

Al eñleridin közni kitermege ni imkân
Bülbül bigi men terk-i gûlistân kilabilmen²⁹
“Al yanaklarından gözü ayırmaya imkân mı var;
Ben, büllbüll gibi, gûlistanı terk edemem...”

Tarama Sözlüğü'nde ise *eñ*: “renk, beniz rengi” anlamıyla verilmiş olup, şu örnekleri tespit edilmiştir:

25 Nâṣırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn RABGÜZÎ, *Kisâsü'l-Enbiyâ I*, Haz. Dr. Aysu ATA, TDK yay., Ankara, 1997, s., 94-95.

26 *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî*, Haz.: Recep TOPARLI, Sadi ÇÖGENLİ, Nevzat H. YANIK, TDK yay., Ankara 2000, s., 24.

27 Andreas TIETZE, age., aynı yerde.

28 Erzurumlu DARÎR, *Kissa-i Yûsuf-Yûsuf u Züleyha*, Haz. Leylâ KARAHAN (dizin kısmı), TDK yay. Ankara, 1994.

29 *Hârezmî Hâfız'ın Divanı*, Haz.: Recep TOPARLI, TDK yay., Ankara, 1998, s., 570.

Sencer bugday eñlü kişiydi (Ta. Sel. XVI. 1, 39),

El- esmerü [Ar.]: Kara yağız bugday eñlü kişi. (Terceman. XV. 1-74),

Gûn [Fa.]: Eñ. (Şamil. XVI. 207)³⁰

Tarama Sözlüğü’nde bir de ensi endmek, ensi entmek: “aklı başından gitmek, şaşırmak, rengi atmak” deyimi var. Onun da şu örnekleri verilmiştir.

Melik Evset bu hali görücek ensi entti, mütehayyir oldu. (Anter. XIV. 284).

Bunları görüp ensi enddi. (Anter XIV. 313).

Pes ensleri enddi (Anter XIV. 316).

Buna hamle etti, muzayaka ediüp ensin entdürdü, kılıçla çaldı düşürdü. (Anter XIV. 276).

Sağda ve solda hiç Anter’i görmedi ensi entti. (Anter. XIV. 342).

Havadan taş yağmağa başladı ve bir gürültü oldu kim haricilerin ensi entti, akılları gitti. (Müslim. XV. 6, 152).

Bu cezirenin için bir gürültüdür ki âdemîlerin ensi ender. (Müslim. XV. 6, 152).

Çün Huzeyme bu sözü ol hatundan iştitti, aklı perakende olup ensi endüp... (Rahat. XVI. 133).

Halk nice eyleyip ne kılacaklarını bilmeyip ensleri endüp hayran ve vâlih kaldılar. (Rahat. XVI. 224).³¹

Ensi endüp ve bilüsü şaşıp (Rahat. XVI. 417).

Günden güne Ömer bin Abdülaziz’in bu cariyeye teşşuku ziyade olup ensi endüp aklı perakende olup... (Rahat. XVI. 153).

Demek ki eñ hem “yanak”, hem de “renk, beniz rengi” anlamını ifade ediyordu. Bu durumda eñlik, “yanak için, yanağı renklendirmek için kullanılan madde” anlamına gelir.

Kelimenin, englik şeklinde ve “kadınların yanaklarına sürdükleri allık” anlamında kullanıldığı ilk haber veren Kaşgarlı Mahmut’tur.³² Onun dönemi ve ondan daha önceki dönemlerde “yanak”, “yanak rengi” ve “yanağı allandırmak için kullanılan madde” anlamalarını karşılayan hangi kelimelerin eñlik kelimesiyle ilgili olabileceklerine de bakmak gereklidir.

ETG:

añæk: çene.

öñ: renk, güzellik (bk. Kök öñ).³³

ETY:

oñ: rengi solmak.³⁴

EUTS:

ängek: çene kemiği, çene.³⁵

30 Ömer Asım AKSOY-Dehri DİLÇİN, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III. (E-İ)*, TDK, Ankara, 1967, s. 1465-1466.

31 Ömer Asım AKSOY-Dehri DİLÇİN, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III. (E-İ)*, TDK, Ankara, 1967, s. 1475-1476.

32 Bk. *Divanü Lügat-it Türk Dizini*, TDK yay., Ankara 1972, s.38.

33 A. Von GABAİN, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK yay., sözlük kısmı, Ankara 1988, s. 290.

34 Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıları*, TDK yay., sözlük kısmı Ankara, 1986, s., 72.

35 *eng* kelimesi Güney Azerbaycan Türkçesi’nde bugün dahi “çene, damak” anlamında kullanılmaktadır: bk. Seyyid Mehemed Hüseyin ŞEHRIYAR, *a.g.e.*, s. 44-45’té:

öng: 1. Renk, 2. Ön taraf, önce, doğu; **önglüg:** Renkli. **öngük:** Yüz, çehre; **öngsüz:** Renksiz.³⁶

DLT:

ang: yanak.

engek: ağızın iki yanında azıların bittiği yer avurt³⁷; **englik:** kadınların yanaklarına sürdükleri allık.

ongukmak: solmak, rengi atmak, hastalık ve benzerlerinden dolayı buruşmak, tazeliğini ve parlaklığını kaybetmek.

öng: renk, bir şeyin rengi; **önglenmek:** renklenmek, kızarmak, hastalıktan sonra rengi yerine gelmek; **önglüg:** renkli.³⁸

KB:

eng: yüz, yanak, damak;

ong: solmak, sararmak;

öng: renk.³⁹

KLS:

ong-, -ar: Sararıp solmak⁴⁰;

Eski Türkçe döneminin bu örnekleri, dönem sonu veya Orta Türkçe eserleri olan DLT ve KB'deki kullanışlarıyla örtüşmektedir. Şöyle ki: **eng:** “yüz, yanak, çene, damak”; **ong:** “solmak, sararmak, rengini atmak, rengi solmak, parlaklığını yitirmek”; **öng** “renk, güzellik, parlaklık” anlamlarına gelmekte ve bunlardan türeyen **önglenmek** “renklenmek, kızarmak, hastalıktan sonra rengi yerine gelmek”; **önglüg** “renkli”; **ongukmak** “solmak, rengi atmak, hastalık ve benzerlerinden dolayı buruşmak, tazeliğini ve parlaklığını kaybetmek”; **öngsüz** “renksiz” gibi kelimeler de kullanılmaktadır.

Yine bu devrin sonuna ait eserlerden olan DLT’de karşılaştığımız **englik** “kadınların yanaklarına sürdükleri allık” kelimesi; “yanak, yüz” anlamına gelen **eng** kelimesinden ve fakat **ong** “solmak, sararmak”; **öng** “renk” kelimelerinin anlam katkılarıyla oluşmuştur. Daha sonra, Eski Anadolu Türkçesi döneminden Tarama Sözlüğü’ne giren ve yukarıda gösterdiğimiz **eñ:** “renk, beniz rengi” kelimesi de bu anlam birleşmesinin eseridir.

Eñlik kelimesinin **allık** şecline gelmesinde ise, renk ismi olan *al* kelimesinin etkisini de unutmamak gereklidir. Bu arada ünlü sırası değişmiş, **-ñl-> -ll-** gerileyici benzeşme de bu değişmeye yardımcı olmuştur.

Çağdaş Orta Asya Türk Lehçeleri’nde kelimenin kullanılmasına bakacak olursak:

Hyder Baba āmir Hēyder Nēyniyür
Yeğin gene samavarı gēyniyür
Day gócalıp alt engiynen çēyniyür
Gūlax batip gözü girip gaşma
Yazığ emme hava gelip başma

36 Ahmet CAFEROĞLU, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., İstanbul, 1968, s., 72, 151.

37 Tabii ki burada “avurt” sözüyle ağızın dışı “yanak” kastedilmiştir.

38 Besim ATALAY, *Divanlı Lügat-it-Türk Dizini*, TDK yay., Ankara, 1972.

39 Reşid Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bılıg III- İndeks*, Türk Kültürünu Araştırma Enstitüsü yay., İstanbul, 1979, s., 149, 344, 362.

40 K. GRÖNBECH, *Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini* (Çev. Kemal AYTAÇ), Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1992, s. 146.

Kırgız Sözlüğü'nde **ongus**: solmaz, silinmez;

Önğ: yüz, cehre, beniz (yüz rengi), **Önğdön-**: 1. Benzemek, bir şeyin benzeri olmak, benzetilmek; 2. Tazeleşmek (beniz hakkında). **Önğdöş**: renkçe (birbirine yahut bir şeye) benziyen, müşabih; **Önğdöş-**: 1. Yüz tarafıyla yatmak, 2. Birbirine benzemek.⁴¹

Kazak Türkçesi sözlüğü'nde **onqaq**: Çabuk solan; **Ondıruv**: Rengini soldurmak; **Onuv**: Bir şeyin rengini kaybetmesi, solması;

ön: is., “renk, gösteriş, kıyafet”; **ön berdi**: “renk verdi”; **oni qasti**: “rengi attı, yüzü değişti; **ön kirdi**: “gençleştı, güzelleştı”; **Öndelüv**: Güzelleşmek, durumunun gelişmesi; **Öndenüv**: Güzelleşmek, düzelmek; **Öndes**: Rengi, türü birbirine benzeyen; **Öndi**: Gösterişli, cesareti, güzel; **Önsiz**: Renksiz, yakışiksız.⁴²

Karaçay Lehçesi Sözlüğü'nde **ong**-: tamamen solmak, rengini atmak⁴³;

Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü'nde **ong**-: solmak; **beti ongdu**: rengi soldu.⁴⁴

Kumuk ve Balkar Lehçesi Sözlüğü'nde **ong**-: solmak, sararmak;⁴⁵

Altayca-Türkçe Sözlük'te **oñ**: Solmak, rengini kaybetmek; **oñgok**: Hızla rengini kaybeden⁴⁶;

Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük'te **oñ**: renk; **oñnöök**: renkli; **oñün süter-**: solmak.⁴⁷

Teleüt Ağzı Sözlüğü'nde **oñ**: solmak, rengi solmak; **oñ I**: dış yüz, görünüş; **oñ II**: renk; **oñdö-**: cilalamak, cila yapmak; **oñdü**: 1. Renkli; 2. hoş, güzel.⁴⁸

Başka ses değişimelerini bir yana bırakırsak, kelimenin 1. **on-**, **oñ-**, **ong-** şekillerinde, fiil olarak ve “solmak, rengini yitirmek” anlamında kullanıldığı; 2. **ön**, **öng** şekillerinde, isim olarak a) “renk, parlaklık, gösteriş, güzellik, bakımlılık” anlamında, b) “yüz, cehre, beniz” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, Eski Türkçe devrine ait yukarıdaki örneklerde de görülmektedir. Çağdaş Orta Asya Türk Lehçeleri içinde Kırgızca'daki **endik** kelimesinden başka **eng**: “yüz, yanak, çene, damak” kelimesinin kullanılışının azaldığı da görülmektedir.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'ne Türkiye Türkçesindeki **allık** kelimesinin alınmamış olması bu bakımdan büyük bir eksiklik olmuştur. Eğer alınmış olsaydı, “Çağdaş Türk Lehçeleri”nde **allık** kelimesinin karşılığı olarak hangi kelimenin kullanılmakta olduğunu daha açık bir şekilde görebilecektik. Ancak, **ruj** kelimesinin karşılığı olarak Rusçadan alınma

41 K. K. YUDAHİN, (Çev., Abdullah TAYMAS), *a.g.e.*, s.611.

42 İ. K. KENESBAYOĞLU Başkanlığında Komisyon, *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (Terc. Nuri YÜCE, Hasan ORALTAY, Saadet PINAR, TDAV yay., İstanbul, 1984).

43 Wilhelm PRÖHLE, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü* (Çev.Kemal AYTAÇ), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1991, s. 67.

44 Ufuk TAKVUL, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., Ankara, 2000, s., ., 309.

45 Gyulya NEMETH, *Kumuk ve Balkar Lehçesi Sözlüğü* (Çev.Kemal AYTAÇ), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1990, s. 40.

46 N. A. BASKAKOV ile T. M. TOŞÇAKOVA'dan genişleterek hazırlayan Emine Gürsoy Naskalı, Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK yay., Ankara, 1999, s., 139.

47 Yuryi VASİLIEV (CARGISTAY), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK yay. Ankara, 1995, s. 221, 244..

48 L. T. RYUMİNA-SIRKAŞEVA, N. A. KUÇİGAŞEVA; *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çev. Şükrü Haluk AKALIN, Çaştegin TURGUNBAYEV), TDK yay. Ankara, 2000, s. 76, 79.

pomada kelimesinin yaygın olarak kullanıldığı, buna rağmen **eñlik** kelimesinin de yer yer ruj'u ifade için kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Türkiye Türkçesi: ruj; Azerbaycan Türkçesi: **dodağ pomadası**; Başkurt Türkçesi: **pomada/xuş yisli may**; Kazak Türkçesi: **dalap**; Kırgız Türkçesi: **erin endigi/pomada**; Özbek Türkçesi: **lebge sürtediğen boyaq**; Tatar Türkçesi: **pomada/xuş isli may**; Türkmen Türkçesi: **pomada**; Uygur Türkçesi: **eñlik**.⁴⁹

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri sözlüğü'nde *rimel* kelimesinin karşılığı olarak **änlik-kırşan** kelimesinin verilmesi de bir yanlıştır.⁵⁰

Sonuç olarak, geleneksel makyaj malzemesi adlandırmasında karşılaştığımız kültürlerden etkilenme ile *yıparın* yerini önce *misk*, daha sonra çeşit çeşit parfüm ve koku hatta marka adları almış; *düzungün* yerini *fondöten* almış, *kırşanın* yerini önce *upa* sonra *pudra* almış; *rastik* ve *sürmenin* yerini *far*, *rimel*, *maskara* almış; **eñlikin** yerini de yer yer **pomada** almaktadır. **Közgү**, ayine olmuştur.

Kırgız Türkçesindeki **erin endigi** “dudak allığı” ve Uygur Türkçesindeki **eñlik** “allık” kelimeleri ne kadar dikkat çekicidir.

Türkiye Türkçesi’nde yaşayan **allık** kelimesi **eñlik** kelimesinden *al* kelimesinin anlam katkısıyla oluşmuş ama hâlâ yaşamaya çalışan tek Türkçe kökenli makyaj malzemesi adının **allık** kelimesi olduğunu da unutmamak gereklidir.

Kaynaklar

- Ahmet Bican ERCİLASUN (Başkanlığında Komisyon), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı yay. Ankara, 1991.
- Ahmet CAFEROĞLU, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., İstanbul, 1968 (EUTS).
- Andreas TIETZE, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Simurg yay. İstanbul-Wien, 2002.
- A. Von GABAİN, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK yay., sözlük kısmı, Ankara 1988 (ETG).
- Besim ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK yay., Ankara, 1972 (DLT).
- Ekrem PAMUKÇU, “Kerekük’ümde ne haber?”-Şiir, *Kardaşlık Dergisi* (İstanbul), Ocak-Mart 2003, s. 44-46.
- Erzurumlu DARİR, *Kissa-i Yûsuf-Yûsuf u Züleyha*, Haz. Leylâ KARAHAN (dizin kısmı), TDK yay. Ankara, 1994.
- Gyulya NEMETH, *Kumuk ve Balkar Lehçesi Sözlüğü* (Çev.Kemal AYTAÇ), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1990.
- Habib HÜRMÜZLÜ, *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*, Kerkük Vakfı yay., İstanbul, 2003.
- Hârezmli Hâfiż'in Divani*, Haz.: Recep TOPARLI, TDK yay., s. 570, Ankara, 1998.
- Hasan EREN, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999.
- Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, TDK yay., sözlük kısmı Ankara, 1986 (ETY).
- İ. K. KENESBAYOĞLU Başkanlığında Komisyon, *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (Terc. Hasan ORALTAY, Saadet Pınar, TDAV yay., İstanbul, 1984).
- İsmet Zeki EYÜBOĞLU, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2. baskı, Sosyal yay., İstanbul, 1991.

49 Ahmet Bican ERCİLASUN (Başkanlığında Komisyon), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1991, s. 726.

50 Ahmet Bican ERCİLASUN (Başkanlığında Komisyon), age., s., 724.

- K. GRÖNBECH, *Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini* (Çev. Kemal AYTAÇ), Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1992 (KLS).
- Kitāb-i Mecmū-i Tercümān-i Türkî ve Acemî ve Muğalî*, Haz.: Recep TOPARLI, Sadi ÇÖĞENLİ, Nevzat H. YANIK, TDK yay, Ankara 2000.
- K. K. YUDAHİN, *Kırgız Sözlüğü*, çev., Abdullah TAYMAS, TDK yay., Ankara, 1988.
- L. T. RYUMİNA-SIRKAŞEVA, N. A. KUÇİGAŞEVA; *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çev. Şükrü Halûk AKALIN, Caştegin TURGUNBAYEV), TDK yay. Ankara, 2000.
- N. A. BASKAKOV ile T. M. TOŞÇAKOVA'dan genişleterek haz. Emine Gürsoy Naskali, Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK yay., Ankara, 1999.
- Nâsırî'd-dîn Bin Burhânî'd-dîn RABĞÜZÎ, *Qisâsî'l-Enbiyâ I.*, Haz. Dr. Aysu ATA, TDK yay, Ankara, 1997.
- Ömer Asım AKSOY yönetimi altında Hz. Güneş BAYRAKTAROĞLU, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, V. (E-F), TDK yay., Ankara, 1972.
- Ömer Asım AKSOY-Dehri DİLÇİN, *Tanklarıyla Tarama Sözlüğü III.* (E-İ), TDK, Ankara, 1967.
- Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bılıg I METİN*, 2. baskı, TDK yay Ankara, 1979.
- Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bılıg Çeviri*, 4. baskı, TDK yay, Ankara, 1998.
- Reşid Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bılıg III- İndeks*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., İstanbul, 1979 (KB).
- Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 2. bas. Adam yay., yer ve tarih yok.
- Seyfettin ALTAYLI, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, MEB yay., İstanbul, 1994.
- Seyyid Mehemed Hüseyin ŞEHİRİYÂR, *Külliyyât-ı Dîvân-ı Şehriyâr (Türkî)*, İntişarat-ı Zerîn-İntişarat-ı Nigâh, 1373, Tebriz,
- Turhan BAYTOP, *Türkçe Bitki adları Sözlüğü*, TDK yay. Ankara, 1997.
- Ufuk TAKVUL, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., Ankara, 2000.
- Wilhelm PRÖHLE, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü* (Çev. Kemal AYTAÇ), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1991.
- Yuriy VASİLIEV (CARGISTAY), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK yay. Ankara, 1995.

